

Механізми оптимізації співпраці між главою держави та урядом у конституційно-правовій доктрині Республіки Польщі

Mechanisms of cooperation optimization between the head of state and government in the constitutional-legal doctrine of Poland

Микола Марчук

Ключові слова:

механізм оптимізації, форми співпраці, інститут політичної системи, виконавча влада, компетенція, внутрішня та зовнішня політика, політична стабільність, методи впливу.

Key words:

optimization mechanism, forms of cooperation, institute of political system, executive branch of authorities, competence, domestic and foreign policy, political stability, methods of influence.

Рада Кабінету є інститутом політичної системи, що міцно укорінився в доктрині польського конституціоналізму та поступово еволюціонував у ході прийняття конституційних положень. Разом із тим незмінною залишилася роль, яку вона виконує, – роль площини для співпраці та обміну думками, яка надає Президенту можливість ініціювати й спрямовувати дії Уряду щодо реалізації державної політики. Також слід наголосити на важливості Ради Кабінету і як площини для вирішення конфліктів усередині виконавчої влади, особливо в період співіснування та співпраці між виконавчими органами, члени яких належать до різних політичних сил.

Необхідність взаємодії між Президентом та Урядом Польщі на чолі з прем'єр-міністром є результатом віднесення цих органів до того самого сегменту влади (влади виконавчої), чий справні та послідовні дії є необхідними для забезпечення політичної стабільності в державі. Зважаючи на це, практика використання різнопланових механізмів співпраці (як між гілками влади у цілому, так і всередині них) є не тільки пізнавальною та корисною з точки зору правничої науки, але й життєво необхідною для української держави, зокрема в умовах соціальної, політичної та економічної кризи, посиленої протистоянням на сході нашої держави та зовнішньою агресією.

Слід зазначити, що проблематиці взаємодії органів публічної влади присвячували свої наукові пошуки такі знані українські та зарубіжні науковці, як В. Авер'янов, Ф. Веніславський, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Серьогін, Б. Банацак, В. Скшидло, В. Соколевич, П. Самецькі, Б. Дземідок-Ольшевська, З. Вітковькі та інші. Але при цьому питання визначення механізму взаємодії уряду й глави держави як в Україні, так і в зарубіжних країнах залишаються й надалі недостатньо дослідженими та потребують більш детального аналізу.

Мета статті полягає в дослідженні механізмів оптимізації співпраці між Президентом і Урядом у конституційно-правовій доктрині Республіки Польщі.

У Польщі, як і в інших країнах з дуалістичною моделлю виконавчої влади, функціонують інститути, що інтегрують обидва органи виконавчої влади. Одним зі способів такої інтеграції є спільні засідання Президента та Уряду. Проте окремі правила їх взаємодії в зарубіжних країнах мають свої особливості.

Так, у Франції, Литві, Словаччині спільні засідання скликаються за ініціативою глави держави (він же головує під час їх проведення). У Румунії та Чехії Президент може лише брати участь у засіданнях уряду. Крім того, конституційне законодавство окремих країн покладає на уряд обов'язок інформування глави держави про свою роботу та надання у зв'язку із цим відповідних пояснень (Німеччина) або інформування за попереднім проханням (зверненням) Президента (Словаччина). Ці конституційно-правові норми відображають прагнення поєднання дій Президента з поточною політикою уряду. У випадку Польщі можливість проведення засідань Уряду під керівництвом Президента була запроваджена Конституційним законом від 19 лютого 1947 року (далі – Мала Конституція). Разом із тим вже у міжвоєнний період за відсут-

ності конституційного врегулювання з цього приводу відбувалися засідання обох цих органів виконавчої влади. До речі, така практика участі глави держави у засіданнях уряду в XIX ст. і на початку XX ст. була й у багатьох європейських державах.

Прототипом Ради Кабінету в певному сенсі виступав створений за часів дії «Березневої» Конституції 1921 року Політичний комітет Ради Міністрів, запроваджений постановою Ради Міністрів від 6 жовтня 1921 року, відповідно до якої Президент дійсно міг брати участь в засіданнях цього органу (як і в засіданнях Ради Міністрів), але без права головування та без права голосу. У той період це була єдина інституція, що забезпечувала підтримання постійних контактів між органами виконавчої влади.

У період дії Конституції Польщі 1935 року почали формувалися певні форми обміну поглядами між органами виконавчої влади та главою держави. Однією з них були регулярні наради між Президентом і Прем'єр-міністром, у яких часто брали участь інші члени уряду. Слід також згадати й про проведення спонтанних нарад не тільки за участю Президента і Прем'єр-міністра, а й усіх членів Уряду, генерального інспектора збройних сил і керівника табору національної єдності. Крім того, поряд із зазначеними нарадами сформувалася практика зустрічей Президента з керівниками окремих міністерств і відомств, у ході яких обговорювалися актуальні питання їхньої діяльності.

Як зазначалося раніше, інститут Ради Кабінету був вперше запроваджений Малою Конституцією 1947 року. Незважаючи на новаторський характер цього акту, саме через відсутність достатньої точності формулювання окремих норм конституції цілий ряд важливих питань не був висвітлений у чіткій та недвозначній формі. Слід також зазначити, що на практиці Рада Кабінету в цей час не скликала. Однією з причин такої ситуації стала характерна для тих часів відсутність політичного плюралізму. Надалі інституція Ради Кабінету була поглинута Президією уряду – колегіальним органом, створеним у структурі Ради Міністрів. Президія уряду керувала роботою Ради Міністрів у всіх галузях її діяльності, завдяки чому співпраця з Президентом була ефективною. На її засіданнях обговорювалися та вирішувалися усі справи, що мали значення для держави і при цьому належали до компетенції Ради Міністрів. З огляду на той факт, що засідання обох органів виконавчої влади в межах Президії уряду проводилися досить регулярно, скликати Раду Кабінету, відповідальну за вирішення справ виняткового характеру, потреби не було.

Передбачена Малою Конституції норма щодо інституту Ради Кабінету хоча й уважалася «мертвою нормою», формально існувала в конституційно-правовій площині до часу прийняття Конституції Польської Народної Республіки 22 липня 1952 року.

Інститут Президента (з одночасним поверненням інституту Ради Кабінету до польської правової системи) було реактивовано в результаті змін Конституції Польської Народної Республіки від 7 квітня 1989 року.

Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 32 Конституції 1952 року Президент мав право «скликати для розгляду питань особливої ваги засідання Ради Міністрів і головувати на них». Це положення практично без змін було включене в Малу Конституцію 1992 року. Однак слід зазначити, що жодне із цих положень не використовує поняття «Рада Кабінету», мова йде лише про засідання Ради Міністрів під головуванням Президента.

На відміну від Малої Конституції 1947 року, відповідно до якої голова Ради Міністрів міг скликати засідання Ради Кабінету, наступні нормативні акти відносили це повноваження тільки до компетенції Президента. Президенту належало виняткове право головувати на засіданнях, у ході яких могли бути ухвалені загальнообов'язкові рішення. Вплив Президента посилював той факт, що законодавець – як і в положеннях 1947 року – не уточнив обсяг терміна «справи особливої ваги», залишаючи це питання на розсуд глави держави.

У польській конституційно-правовій доктрині наводилися різні правові аргументи на користь інституціоналізації засідань уряду під головуванням Президента. Зазначалося, що з положень Малої Конституції випливає «намір законодавця не допустити сепарації Президента від реалізації державної політики, що поточно здійснюється урядом». Таким чином, будь-які дії Президента мали ґрунтуватися на чіткому розумінні поточної роботи Ради Міністрів, а основою для цього мали бути засідання Ради Кабінету.

Досліджувана установа також розглядалася як інструмент забезпечення ефективності та узгодженості в роботі виконавчої влади, взаємної гармонії та запобігання конфліктам і найбільш важлива форма безконфліктного впливу на роботу Ради Міністрів, зокрема через ініціювання та скеровування її політики.

Проте конституційна практика пішла іншим шляхом, ніж очікувалося. Ні Президент В. Ярузельський, ні наступний Президент Республіки Польщі Л. Валенса не скористалися правом скликання Ради Кабінету. Видається, що у випадку В. Ярузельського це зумовлювалося певним його дистанціюванням від діяльності уряду Т. Мазовецького, тоді як Л. Валенса використовував власні методи впливу на політику уряду (у тому числі шляхом власної інтерпретації положень щодо так званого кадрового забезпечення «Президентських міністерств»), тому скликання Ради Кабінету для цих цілей йому не було потрібне.

Інституція Ради Кабінету була дещо модифікована відповідно до положень Конституції 1997 року. Згідно з ст. 141 Конституції «у питаннях, що мають особливу вагу Президент Республіки може скликати Раду Кабінету. Раду Кабінету утворює Рада Міністрів під керівництвом Президента Республіки Польщі». Право скликати Раду Кабінету законодавець визнав тільки за Президентом, що дозволило уникнути труднощів тлумачення, які існували під час дії Малої Конституції 1947 року. Це зовсім не означає, що ініціатором засідань цього органу може бути тільки глава держави, оскільки законодавчо відсутні перешкоди відповідних ініціатив з боку прем'єр-міністра чи будь-якого іншого члена Уряду. Проте остаточне рішення стосовно скликання Ради Кабінету належить Президенту й не вимагає контрасигнації прем'єр-міністра. Президент може скористатися своїм конституційним правом, коли виникає потреба обговорення з урядом питань «особливої ваги», концепція яких і на цей час залишається невизначеною.

Слід зазначити, що законодавець визначив характер цього інституту в загальних рисах, без урахування організаційних і процедурних аспектів, що стосуються скликання та проведення його засідань. Питання щодо часу, місця й порядку денного засідання кожен раз визначає Президент, при цьому він надсилає листа голові Ради Міністрів з інформацією щодо цього питання. У свою чергу прем'єр-міністр доводить дану інформацію до інших членів Уряду.

Юридично не визначеними залишаються повноваження Президента, пов'язані з головуванням на засіданнях Ради Кабінету. На нашу думку такі повноваження є типовими і до них можна віднести відкриття засідань та їх проведення, право ставити питання, надання права виступу чи його припинення, оголошення перерви тощо.

Спробу врегулювати пов'язані з цим проблеми зробив А. Квасневський актом внутрішнього характеру. Канцелярія Президента підготувала проект регламенту засідань Ради Кабінету, що викликав суперечку: чи може Президент самостійно, без попередньої домовленості з урядом розробляти проекти врегулювань такого типу чи ні. Президентові закидали, що він прагне з Ради Кабінету зробити підпорядковану йому Президентську Раду. Тодішній Прем'єр-міністр Є. Бузек відмовився скріпити цей акт власним підписом, мотивуючи своє рішення невідповідністю цього проекту Конституції та закону про Раду Міністрів. Як наслідок проект регламенту був відкликаний.

На нашу думку, створення регламенту засідань Ради Кабінету шляхом прийняття внутрішньорозпорядчого акту є цілком припустимим як з огляду на принцип поділу влади у державі, так і з точки зору конституційної доктрини загалом. Проте, зважаючи на інтегративний характер цього інституту, такий документ має розроблятися за безпосередньої участі представників Президента й Уряду.

Варто відзначити, що, крім конституційно визначених суб'єктів, у засіданнях Ради Кабінету неодноразово брали участь й інші особи, які не належать до виконавчої влади, у тому числі держсекретарі з Президентської канцелярії, статс-секретарі від Канцелярії прем'єр-міністра, секретар Комітету з питань європейської інтеграції, голова Польського національного банку, голова Комітету з наукових досліджень і керівник Політичного кабінету Голови Ради Міністрів. Слід зазначити, що такі ситуації не заборонені Конституцією. Зрештою, законодавець не застерігає, що Раду Кабінету утворює виключно Рада Міністрів, яка засідає тільки під керівництвом Президента. Проте кожного разу, коли в засіданні Ради Кабінету беруть участь особи, не віднесені Конституцією до складу Ради, їхня присутність має бути виправданою з огляду на обставини конкретного засідання.

У польській конституційній доктрині підкреслюється, що було б доцільним, аби Президент через інститут Ради Кабінету звернув увагу Ради Міністрів на ті напрями її діяльності, які до цього часу (за його оцінкою) залишалися осторонь інтересів Уряду. За відсутності спеціального законодавчого врегулювання проблематики засідань Ради Кабінету варто звернутися до конституційного визначення статусу цього інституту, а також функцій і повноважень суб'єктів, що беруть участь у його засіданнях.

З п. 1 ст. 146 Конституції випливає, що Рада Міністрів відповідає за проведення внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Польщі. З урахуванням цього предметний обсяг питань засідань Ради Кабінету має опиратися на функції Ради Міністрів, викладені в цій статті Конституції Республіки Польщі. Разом із тим засідання цього органу не повинні обмежуватися виключно питаннями національної політики. Законодавець чітко вказує, що вони повинні мати «особливу вагу» для держави, при цьому не передбачаючи жодних додаткових критеріїв і вимог до предмета обговорення.

Відповідно до п. 3 ст. 133 Конституції Президент Республіки Польщі зобов'язаний співпрацювати з прем'єр-міністром і відповідним міністром у галузі зовнішньої політики (мова йде про міністра закордонних справ). Крім того, законодавець покладає на Президента обов'язок забезпечувати дотримання Конституції, відстоювати суверенітет і безпеку держави та недоторканність і цілісність її території (ст. 126 Конституції). Ці завдання, звичайно, можна було б обговорювати в ході засідань Ради Кабінету. Зрештою, вона є інструментом спільної діяльності обох суб'єктів влади, а вищезгадані повноваження, тобто зовнішня та внутрішня політика, питання оборони та безпеки, являють собою проблематику спільну і для Президента, і для Ради Міністрів.

При цьому законодавець чітко передбачає, що Рада Кабінету не повинна підмінити Ради Міністрів (п. 2 ст. 141 Конституції), оскільки Рада Кабінету є органом не уповноваженим на прийняття рішень, а лише дорадчо-консультативним. Проте висновки, зроблені під час засідань, можуть стати вирішальними при прийнятті Урядом подальших рішень. Ця норма є виправданою та заслуговує схвалення з декількох причин. Саме Рада Міністрів, а не Президент, несе відповідальність за реалізацію державної політики. Водночас такий формат співпраці запобігає виникненню ситуації, коли Президент за допомогою Ради Кабінету може спробувати змусити Уряд прийняти певні рішення, таким чином впливаючи на його діяльність. Крім того, підкреслюється політична відповідальність членів уряду за прийняті рішення. Оскільки Президент не несе аналогічну відповідальність, то в разі, якщо Раді Кабінету були б надані повноваження щодо прийняття рішень, уся відповідальність за прийняті рішення була б сконцентрована в одному сегменті влади.

Такий підхід відповідає польській системі правління, тенденція розвитку якої спрямована на модель «канцлерського» уряду при сильній позиції прем'єр-міністра. У ході засідання Ради Кабінету поглинання Президентом компетенції прем'єр-міністра не уявляється можливим, оскільки будь-які політичні рішення можуть бути прийняті тільки після завершення цього засідання.

Звертає на себе увагу й питання про можливість скликання засідання Ради Кабінету Маршалком Сейму, який тимчасово виконує функції Президента Республіки (ст. 131 Конституції) [20, с. 197]. Відправною точкою у цьому сенсі є належна інтерпретація конституційних обов'язків глави держави. До компетенції Президента Республіки Польщі належать як «абсолютні» обов'язки-повноваження, так і «відносні», можливість реалізації яких залежить від його волі. На відміну, наприклад, від оголошення парламентських виборів чи права законодавчого вето, одне з яких є, відповідно, «абсолютним» обов'язком, а інше «відносним» обов'язком глави держави, скликання засідання Ради Кабінету є, швидше, правом, а не обов'язком. Це випливає з буквального тлумачення ст. 141 Конституції, згідно з якою Президент «може» (а не повинен) скликати Раду Міністрів.

Маршалок Сейму, що тимчасово виконує обов'язки глави держави, лише «заміщує» Президента. При цьому не має значення, чи це заміна *sede vacante*, коли посада є вакантною, чи заміна *sede plena*, коли Президент тимчасово не в змозі виконувати свої функції. У жодній зі згаданих ситуацій Маршалок Сейму не має відповідного повноваження здійснювати функції глави держави тією мірою, як це може робити Президент. Таким чином, він повинен проявляти певну стриманість, здійснюючи лише ті заходи, які необхідні для належного функціонування держави. Слід констатувати, що Маршалок Сейму повинен здійснювати тільки ті повноваження Президента, які мають ознаки прямих чи опосередкованих обов'язків. Звісно ж, що зі сфери діяльності Маршалка Сейму повинні також бути виключені обов'язки, пов'язані з відносинами між законодавчою та виконавчою гілками влади. Скликання Ради Кабінету до них не належить, оскільки відповідно до попередніх зауважень воно є правом Президента.

Проте в деяких випадках скликання Ради Кабінету спікером парламенту, що тимчасово виконує обов'язки Президента, може бути прийнятним. Це ті ситуації, коли важливі питання, що є предметом скликання цього органу, являють собою одну з фундаментальних цінностей, які Президент повинен захищати відповідно до ст. 126 Конституції.

Подібна ситуація сталася 10 червня 2010 року. Тодішній Маршалок Сейму Б. Коморовський, діючи в ролі тимчасового Президента, скликав засідання Ради Кабінету, повністю присвятивши його питанням державної безпеки в умовах загрози повеней. Однак з огляду на свободу віднесення питань до таких, що мають особливу вагу та можуть бути предметом засідань Ради Кабінету, кожне скликання цього органу Маршалком Сейму, що виконує обов'язки глави держави, повинне бути належним чином обґрунтоване.

Оцінюючи роботу Ради Кабінету майже за двадцять років дії польської Конституції 1997 року, слід зазначити, що законодавча практика в цій сфері повністю перебуває в межах конституційного регулювання.

Рада Кабінету як одна з інституційних форм співпраці є цінним інструментом для забезпечення взаємодії між суб'єктами влади. Разом із тим ця установа не може вважатися постійною формою співпраці глави держави та уряду, а, швидше, є спеціальною та ситуативною, і саме таким чином вона повинна використовуватися. Законодавством чітко передбачено, що кожне скликання Ради Кабінету має бути пов'язане з появою справ «особливої ваги». На нашу думку, польські президенти вірно інтерпретували це відносно розпливчате поняття, присвячуючи засідання Ради Кабінету важливим справам у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Як показує практика використання в Польщі різних механізмів оптимізації співпраці між главою держави та урядом найбільш дієвим і необхідним серед них є саме Рада Кабінету. Хоча і її діяльність не буде ефективною, якщо в представників правлячої еліти не буде достатньо політичної культури, готовності до співпраці та правильного розуміння особливостей національного й державного розвитку.

Анотація

У політичних системах, що базуються на дуалістичній моделі виконавчої влади, функціонують численні механізми для оптимізації співпраці між главою держави та урядом. Це можуть бути як передбачені відповідним нормативно-правовим регулюванням інституційні форми співпраці, так і такі, що не є врегульованими законодавчо та мають позаінституційний характер. Принципове значення для конституційної доктрини відіграють саме інституційні форми співпраці, оскільки, зважаючи на свою правову визначеність, вони надають можливості співпраці навіть для антагоністичних політичних сил. Серед інституційних форм співпраці в межах виконавчої влади окремо слід виділити Раду Кабінету, тобто засідання Ради міністрів під головуванням Президента Республіки Польщі.

Summary

In political systems based on the dual model of executive branch of authorities the numerous mechanisms to optimize cooperation between the head of State and Government are functioning simultaneously. They can be both: stated by an appropriate act of law institutional forms of cooperation, and those which are not regulated by law and having non-institutional character. Due to its legal clarity just the institutionalized forms of cooperation have fundamental importance for the constitutional doctrine, because they also offer opportunities for cooperation even for antagonistic political trends. The author believes, that the Council of Cabinet, i.e. the Council of Ministers chaired by the President of Poland, should be designated as the institutional form of cooperation within the executive branch of authority.

Використана література:

1. Banaszak B. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz / B. Banaszak. – Warszawa : Wydawnictwo: C.H.Beck, 2014. – 1174 s.
2. Dziemidok-Olszewska B. Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej / B. Dziemidok-Olszewska. – Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 386 s.
3. Sokolewicz W. Pomiedzy systemem parlamentarno-gabinetowym a systemem prezydencko-parlamentarnym: prezydentura ograniczona, lecz aktywna w Polsce i w Rumunii // Przegląd Sejmowy. – № 3. – 1996. – S. 36–54.
4. Ustawa konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej // Dz.U. – № 18. – Poz. 71.

5. Stembrowicz J. Rząd w systemie parlamentarnym / J. Stembrowicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 369 s.
6. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz.U. – № 44. – Poz. 267.
7. Witkowski Z. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej 1921–1935 / Z. Witkowski. – Warszawa – Poznań – Toruń : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 197 s.
8. Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. // Dz.U. – № 30. – Poz. 227.
9. Gorecki D. Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku / D. Gorecki. – Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – 302 s.
10. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 // Dz.U. – № 33. – Poz. 232.
11. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej // Dz.U. – № 19. – Poz. 101.
12. Mała konstytucja, ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym // Dz.U. – 3 84. – Poz. 426.
13. Glajcar R. Relacje Prezydenta z Radą Ministrów / R. Glajcar / Prezydent w Polsce po 1989 r. Studium politologiczne / pod red. R. Glajcara, M. Migalskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2006. – 334 s.
14. Pismo Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej A. Kwaśniewskiego do Prezesa Rady Ministrów J. Buzka z dnia 16 stycznia 1998 r. w sprawie posiedzenia Rady Gabinetowej // Archiwum Akt Jawnych Kancelarii Prezesa Rady Ministrów sygn. RG-001-1-98.
15. Dumała A. Mechanizmy decyzyjne w demokracji konstytucyjnej / A. Dumała. – Lublin : Podyplomowe Studium Konstytucjonalizmu : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – 153 s.
16. Sarnecki P. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz do przepisów / P. Sarnecki. – Kraków: Zakamycze, 2000. – 218 s.
17. Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 20 maja 2009 r. // akt Kpt 2/08.
18. Wypowiedź przedstawiciela Rady Ministrów, prof. S. Gebethnera // Biuletyn KKZN. – № X. – 1995. – S. 201–218.
19. Mojak R. Parlament a rząd w ustroju trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej / R. Mojak. – Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 664 s.
20. Florczak-Wątor M. Konstytucyjne uregulowanie problematyki zastępstwa Prezydenta w Rzeczypospolitej Polskiej i państwach z nią sąsiadujących / M. Florczak-Wątor // Przegląd Prawa Konstytucyjnego. – № 2–3. – 2010. – S. 191–204.
21. Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf.
22. Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=W DU20011151229>.
23. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / под ред. А.Я. Сухарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2003. – 976 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alleng.ru/d/jur/jur337.htm>.
24. The Code of Petty Offences of 20 May 1971 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.housingrightswatch.org/sites/default/files/2012-12-11_RPT_POLAND_anti_soc_laws_en.pdf.

Микола Марчук,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного і міжнародного права
Харківського національного університету внутрішніх справ